

İLHAM TAHİROV*

QƏDİM İNGİLİS DASTANI “BEOVULF”UN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ
TƏRCÜMƏSİ HAQQINDA

XÜLASƏ

Məqalədə qədim ingilis dilində yazıya alınmış anqlo-sakson epik poeması “Beovulf”un Azərbaycan dilinə edilmiş ilk poetik tərcüməsindən bəhs olunur. “Beovulf” poemasının dili unikal hadisə olub, başlıca xüsusiyyəti alliterasiyadır. Alliterasiya poetik mətndə eyni və ya eynicinsli samitlərin təkrarlanması ilə ona xüsusi ifadəliliyin verilməsidir. “Beovulf” poemasında alliterasiya fərqli xüsusiyyət daşıdığına görə, o, başqa bir dilə tərcümə edilməsi çətin olan poeziya nümunəsi hesab edilir.

“Beovulf”un fonetik-ritmik mənzərəsi vurğuya əsaslandığından kök morfeumlərdə heca vurğusuna da diqqət edilməlidir. Qədim ingilis kök morfeumlərinin hecaları müxtəlif dərəcədə vurğu daşmış və vurğunun kəmiyyəti sözlün qrammatik kateqoriyası ilə müəyyənənmişdir.

“Beovulf”un bir çox dillərə poetik tərcümələrində, dilin ritmik strukturu və semantik funksiya daşıyan alliterasiya istisna olmaqla, spesifik lüğət tərkibi, leksik-sintaktik strukturla əlaqəli məsələlər, ekspressiv sintaktik vasitələr yüksək bədiiliklə tərcümə olunmuşdur. Eposun Azərbaycan dilinə tərcüməsi dilimizin fonetik-ritmik quruluşunun imkan verdiyi poetik tərcümə nümunəsinə aid edilə bilər. Tərcüməçi tonik vəzndə yazıya alınmış poemanın fonetik-ritmik strukturunu, onun leksik, sintaktik, üslubi xüsusiyyətlərini uğurlu sayıla bilən üsul və vasitələrlə tərcümə dilində verməyə nail olmuşdur. O, originalın adekvat misra sayını saxlaya bilmiş, tərcümənin düzgün vəzn ölçüsünü tapmağa nail olmuşdur.

Açar sözlər: *Beovulf, anqlo-sakson eposu, qədim ingilis dili, alliterasiya, poetik tərcümə*

Təbiətdəki canlı varlıqlar arasında yaratmaq istedad və qabiliyyəti yalnız və yalnız bəşər övladına – insana lütf edilmişdir. İnsanın yaratmaq istedadının bəhrəsi kimi ortaya çıxan maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinə tamaşa edib heyran olmaq, onlara lazımı dəyər vermək yenə bəşər övladına – audio-vizual tamaşaçı-insana aiddir. Dünyada insan yaradıcılığının intəhasız ənginliklərini təcəssüm etdirərək təxəyyül və təsəvvürümüzü ehtizaza gətirən, həyəcanlandıran, milyonlarla seyrci və tamaşaçının baxış və nəzərlərini üzərinə çəkən xeyli sayda abidələrlə (məsələn, Mısırda Sfinksə, Braziliyada İsa Məsihə, Monqolustanda Çingizxana, Çində Buddaya qoyulmuş heykəl kompleksləri, Amerikada Azadlıq heykəli və s.) yanaşı, insanların kollektiv düşüncəsinin məhsulu kimi ortaya çıxan, zaman və məkan məhdudluğu tanımayan xalq dühasının möhtəşəm və əzəmətli ifadəsinin bəhrəsi olan qədim hind “Mahabharata” və “Ramayana” eposları, qədim yunan “İliada” və “Odisseyə” poemaları, qədim Mesopotamiyanın “Gilqamış” epik poeması, qədim türk “Alpamış”, türk-Azərbaycan “Kitabi-Dədəm Qorqud” eposları və yüzlərlə belə möhtəşəm söz abidələri də vardır. Bu sadalanan və sadalanmayan söz abidələri xalqların yaradıcı mənəvi qüvvəsinin təkrarsız, silinməz izləri, təcəssümü kimi bütün dünyada tanınır.

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor, *ilham_tahir@rambler.ru*

Belə möhtəşəm abidələr arasında qədim ingilis-anqlo-sakson epik poeması “Beovulf” da vardır.

“Beovulf”un mətnini 1815-ci ildə island Qrimur Conson Torkelin (Grímur Jónsson Thorkelin) nəşr etdirmişdir. İndiyə qədər “Beovulf” iyirmi dəfədən çox tam şəkildə nəşr edilmişdir. Müxtəlif mənbələrdə “Beovulf” poemasının üç yüzdən çox tərcümə və adaptasiya variantları haqqında məlumat verilir. Poemanın müasir ingilis dilinə 46 filoloji (hərfi) və poetik tərcüməsi mövcuddur. Ənənəvi və elektron elmi ədəbiyyatda “Beovulf” poemasının tam və ya ayrı-ayrı hissələr şəklində alman (10 dəfə), dat (Danimarka), fransız (3 dəfə), italyan (3 dəfə), afrikaans, alban, ərəb, bask, Belarus, katalan, Çin, çex, holland, eston, qanda, yunan, qucarət, macar, island, yapon, Koreya, latış, makedon, fars, portuqal, polyak, pəncab, rus, serb-xorvat, sloven, Somali, ispan, İsveç, tamil, türk, uyğur, urdu kimi bir çox dillərə tərcümə edildiyi barədə məlumatlar vardır.

Təqdirəlayiq hal və fakt ondan ibarətdir ki, hazırda qədim ingilis “Beovulf” epik poemasının tərcümə olunduğu dillərin siyahısına Azərbaycan dili də daxil oldu. Bu möhtəşəm poemanı qədim ingilis dilindən tərcümə edərək Azərbaycan oxucusunun ixtiyarına verən Xeyrulla Xəyalıdır. Həmin möhtəşəm poemanın tərcümə olunduğu dünya dilləri siyahısına Azərbaycan dilini daxil edən görkəmli ziyalı Xeyrulla Xəyalıdır. Xeyrulla Xəyalı qürbətdə yaşasa da, “Azərbaycan dili fəzasını əsl vətən” sayır, vətən sevgisi, yurd təəssübkeşliyi nümunəsi sərgiləyir: “... adətən tərcümələri “özüm üçün” edirəm, ... Rusiyada yaşadığım qırx ilə yaxın vaxt ərzində Azərbaycan dilinin fəzası mənim üçün əsl Vətən olub. Bu tərcümə də, gördüyüm başqa işlər kimi, Vətənə ödənilən borc kimidir” [Xeyrulla Xəyalı: 2021, s. 14]. Şəxsi tanışlığımız yoxdur. Tərcümələri ilə görkəmli Azərbaycan dilçisi, prof. Həbib Zərbəliyevin “Facebook”dakı sosial şəbəkə hesabı vasitəsilə tanış olmuşdum. U.Şekspirin sonetlərindən etdiyi tərcümələri xüsusilə diqqətimi çəkmişdi.

Qədim ingilis “Beovulf”unun Azərbaycan dilinə tərcüməsini də mənə prof. Həbib Zərbəliyev vermişdir. Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyatında 2021-ci ildə nəşr edilmişdir. 144 səhifə həcmində olan bu kitabın redaktoru və ön sözün müəllifi də prof. Həbib Zərbəliyevdir [Beovulf: 2021].

Xeyrulla Xəyalın tərcüməsi “Beovulf”un Azərbaycan dilinə edilmiş ilk tərcüməsidir. “Beovulf”u müxtəlif dillərə tərcümə etmiş tərcüməçilər və mütəxəssislər onun poetik xüsusiyyətlərinin tərcümə vasitəsilə adekvat verilməsinin çox böyük və ciddi çətinliklər yaratdığını təkrar-təkrar qeyd etmişlər [Magennis: 2011; http://www.kulichki.com/tolkien/cabinet/lecture/beowulf_comment.shtml#16, Смирницкая: 1982]. Tərcüməyə ön söz yazmış prof. Həbib Zərbəliyev “Beovulf” kimi eposu Azərbaycan dilinə çevirməyin çətinlikləri barədə yazır: “Qafiyəsiz şeirlə yazılmış bu dastanı Azərbaycan dilinə çevirmək istəyən tərcüməçi, zənnimizcə, bir sıra çətinliklərlə üzləşməli olur. Bu, ilk növbədə misraların sayını saxlamağa imkan verə bilən düzgün vəznin seçilməsidir. Dastanda Azərbaycan sözlərinin fonem strukturuna uyğun olmayan bir sıra şəxs adları və coğrafi adları bu ölçüyə sığdırmaq da onun tər-

cüməsini çətinləşdirən amillərdəndir. Bundan başqa, əsərin orijinal xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün məndə tez-tez istifadə olunan alliterasiya, assonans kimi üslubi vasitələrin nəzərə alınması tərcüməçidən böyük ustalıq tələb edir” [Zərbəliyev: 2021, s.5].

Tərcüməçi özü “Beovulf”un Azərbaycan dilinə tərcüməsini, epos haqqında yazmış ingilisdilli mütəxəssislərin etirafını dilə gətirərək, əvvəlcə “ciddi texniki sınaq” adlandırırsa da, sonradan bunun heç də sadəcə “sınaq” olmadığını, belə tərcümənin birbaşa “məşəqqət”li bir iş olduğunu dübarə etiraf edir: “...“Beovulf” haqqında yazmış ingilislər özləri etiraf edirlər ki, eposun tərcüməsi – hətta qədim dildən müasir ingilis dilinə – ciddi texniki sınaqdır. ...hər fraqmentdə çoxsaylı hadisələr silsilə kimi, həm də yığcam vasitələrlə verilir, üstəlik, əlavə xətlər, haşiyələr də az deyildir. Onları adekvat, həm də misraların ümumi sayını artırmadan çevirmək bəzən məşəqqətə çevrilir” [Xeyrulla Xəyal: 2021, s.10-11].

Bir tərcüməçi kimi Xeyrulla Xəyalın üzərinə götürdüyü işin çətinlik dərəcəsini anlamaq üçün, ilk növbədə, eposun poetik xüsusiyyətləri barədə bəzi məlumatları oxucuya çatdırmaq gərəkdir.

Əvvəla, qədim ingilis və ya anqlo-sakson poeziyasının ən geniş yayılmış nümunəsi kimi tanınan “Beovulf”u müasir ingilislərin, mütəxəssislər istisna olmaqla, heç biri yazıya alındığı qədim ingilis dilində bircə səhifə belə oxuya bilmir və ya oxumağı bacarmır. Səbəb uzaq, qaranlıq əsrlərdə yaranmış qədim ingilis şifahi xalq yaradıcılığı sənətinin tarixin müxtəlif mərhələlərində baş vermiş hadisələr sayəsində, demək olar ki, yox olmasıdır. “Beovulf” kimi anqlo-sakson poemasını müasir ingilis dilinin daşıyıcılarının və həmin mədəniyyətin birbaşa varisləri sayılan müasir ingilis və Amerika oxucularının tərcüməçinin köməyi olmadan oxuya bilməməsinin əsas səbəbi ingilis dilinin əsrlərlə keçdiyi inkişaf prosesində qeyri-adi təkamülüdür.

Qədim ingilis poetik yaradıcılığının zirvəsi sayılan “Beovulf” epik poemasını mütəxəssislər erkən orta əsrlər Qərbi Avropa ədəbiyyatında unikal hadisə kimi dəyərləndirirlər. Belə poetik dilin özü də unikal hadisə kimi qiymətləndirilə bilər. O, ümumgerman alliterativ şeiri və kökləri etibarilə hind-Avropa ulu dilinə söykənən ümumgerman poetik leksikası əsasında yaranmışdır. “Beovulf” eposunda poetik mətnin unikallığı “öz” və “özgə”nin ahəngində, Bibliya motivlərinə german obrazlarının daxil edilməsində, o cümlədən xristian dünyagörüşünün qədim süjetlərə gətirilməsində təzahür edir. “Beovulf” eposunun tərcüməsində əsas problem orijinal mətnin böyüklüyü, əzəməti, əsasən, qədim ingilis dilinin və bu dildə yazıya alınmış alliterativ şeirin melodik və ritmik strukturu ilə bağlıdır.

Mütəxəssislərin ümumi qənaətinə görə, “Beovulf”un başlıca poetik xüsusiyyəti alliterasiyadır. Azərbaycan dilçiliyində ümumiləşdirilmiş linqvistik qənaətə əsasən, alliterasiya “ifadəni təşkil edən sözlərin əvvəlindəki, yaxud ortasındakı samit səslərin ya da səs qruplarının eyni və ya yaxın olması” [Adilov: 1989, s.14] hesab olunur.

“Alliterasiya qonşu sözlərin biri-birini izləməsində nitq səsinin təkrarlanmasıdır. Ümumiyyətlə, bu termin yalnız samitlərə və bir də sözü və ya sözdəki vurğulu hecanı

başlayan emfatik təkrarlanan səsə şamil olunur” [Abrams: 2012].

Alliterasiya qonşu sözlərin bir-birini izləməsində nitq səsinin təkrarı olsa da, bu termin müasir Azərbaycan linqvistik ənənəsində yalnız samit səslərə, germanşünaslıqda isə samit səslərdən başqa, həm də “sözü və ya sözdəki vurğulu hecanı başlayan emfatik təkrarlanan səsə” də şamil edilir. Bununla yanaşı, nəzərə almaq lazımdır ki, “Beowulf” eposunun yazıldığı qədim ingilis alliterativ şeirində alliterasiya bir qədər fərqli xüsusiyyət daşıyır və özünəməxsusluğuna görə başqa bir dilə tərcümə edilməsi çətin olan poeziya nümunəsidir. Alliterativ poeziya ciddi şəkildə müəyyənlanmış strukturu ilə seçilir. Belə poeziya tonik (vurğulu və vurğusuz hecaların növbələnməsi əsasında qurulmuş) sistemə malik elə şeir sənətidir ki, misrada vurğusuz hecaların sayı dəyişə bilsə də, müəyyən sayda vurğulu hecanın təkrarlanması mütləqdir. Hər bir misrada yeri də dəyişkən olan fonetik tonun zirvəsi (yüksəlmə) və enməsi (zəifləmə) vardır. Bunun nəticəsində poemanın yekcins olmayan ritmik mənzərəsi üzə çıxır [Смирницкая: 1982, s.186].

“Beowulf”un fonetik-ritmik mənzərəsi vurğuya əsaslandığından poetik mətnin meydana çıxmasını anlamaq üçün kök morfemlərdə heca vurğusuna da diqqət edilməlidir. Qədim ingilis kök morfemlərinin hecaları müxtəlif dərəcədə vurğu daşımış və vurğunun kəmiyyəti sözün qrammatik kateqoriyası ilə müəyyənlanmışdır. Ayrı-ayrı qrammatik söz kateqoriyalarının poetik mətndə daşdığı vurğunu dərəcələrə bölsək, aşağıdakı mənzərə alınır: 1) *ən vurğulular*: isimlər, sifətlər, feili sifətlər, məsdərlər; 2) *az vurğulular*: şəxslə (təsriflənmə) feillər, zərflərin çoxu; 3) *daha az vurğulular*: əvəzlilər, bəzi zərflər; 4) *ən az vurğulular*: sözlülər, bağlayıcılar, *to be* feilinin formaları və s.

Poemanın ritmik strukturu və alliterasiya ilə bağlı aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

monegum maegthum // meodosetla ofteah (BEOWULF:, m*. 5) (*m=misra)

**heaga bryttan // on hearm scipes,
maerne be maeste // þær wæs madma fela (BEOWULF:m. 35-36)**

**Fyrst forð gewat // flota wæs on yðum,
Bāt under heorge. // Beornas gearwe (BEOWULF: m. 210-211)**

**Grendel gongan // godes yre bær;
mynte se manscaða // manna cynnes (BEOWULF: m. 711-712)**

Göstərilən nümunələrdə ritmik struktur baxımından vurğunun zirvəsi *monegum*, *maegthum*, *meodosetla*, *ofteah*, *fyrst*, *forð*, *flota*, *yðum*, *bat*, *beorge*, *beornas*, *gearwe* və s. kök morfemlərin üzərinə düşərək, sezura (//) ilə ayrılmış iki yarımmisranın bir misra təşkil etməsi ilə nəticələnir. Hər bir yarımmisrada *iki ayaq* (stress, foot), bütövlükdə bir misrada *dörd ayaq* müəyyənləşir və bunun nəticəsində mətnin ritmik struk-

turu, yəni “sürətlənmənin və ləngimənin, gərginləşmənin və zəifləşmənin, uzunluğun və qısalığın, oxşarlığın və müxtəlifliyin nitqdə bir bərabərdə əvəzlənməsi” [Axundov: 2012, s. 264] ortaya çıxır.

“Beovulf”un alliterativ vəznində alliterasiya şeir misrasının əsas təşkilədiçi vasitəsi kimi çıxış edir. Burada şeir qafiyəsizdir, hər misra fasilə ilə iki güclü vurğusu olan iki yarımmisraya bölünür; birinci yarımmisranın iki vurğulu hecasının ən azı biri, adətən, ikisi də ikinci yarımmisranın birinci vurğulu hecası ilə alliterasiya təşkil edir (yuxarıdakı misallarda alliterasiyalı hecalar qalın şriftlə verilmişdir).

Beləliklə, qədim ingilis alliterativ poeziyasının əsasında dayanan alliterasiya, geniş mənada, həmahəng, bir-biri ilə səsləşən samitlərin və samit birləşmələrin təkrarı kimi qəbul edilir. Belə şeir nümunəsində saitlər də istənilən başqa saitlərlə alliterasiya təşkil edir. Qədim ingilis poetik ənənəsindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, alliterativ vəznə yaradılmış “Beovulf” poemasında sadəcə səs uyğunluğu deyil, həm də mənaya görə həmahənglik vardır, yəni misralarda söz köklərindəki ilkin samitlər təkrarlanmalıdır. Başqa sözlə desək, “Beovulf” epik poemasında alliterasiya əsas mənalı sözləri (hətta sözlərin köklərini də) funksional nitq hissələrinə aid sözlərlə, kök morfemlərlə qarşı-qarşıya qoymaqla semantik funksiya daşımışdır. Qədim ingilis təsəvvüründə sözlərin kökləri arasında belə fonetik əlaqə, ilkin şəkildə olmasa belə, danışan və dinləyənlərin qavramasında kontekstə əsaslanmaqla onların, yəni sözlərin köklərinin mənalılarının da sıx əlaqəli olduğunu göstərir.

Bu qısa izahət, fikrimizcə, “Beovulf” poemasının başqa dillərə tərcüməsində nə dərəcədə çətinliyə səbəb ola biləcəyini əyani göstərir. Bu izahət həm də onu göstərir ki, qədim ingilis alliterativ poeziya nümunəsini özünə xas xüsusiyyətlərinə görə nəinki başqa dillərə, hətta müasir ingilis dilinin özünə belə, uyğunlaşdırmaq çox çətinidir. Şərin eyni zamanda həm ritmik strukturunu və semantik funksiya daşıyan alliterasiyanı poetik üsul və vasitələrdə birləşdirərək başqa dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə olduğu kimi çevirmək, demək, olar ki, qeyri-mümkündür. “Azərbaycan dilində nə qədər ki, müasir vurğu sistemi var, həmin dildə vurğulu və vurğusuz hecaların növbələnməsinə əsaslanan tonik vəznə şeir yazmaq olmaz. Çünki bir qayda olaraq, Azərbaycan dilində fonetik vurğu həmişə sözün son hecasına düşür” [Axundov: 2012, s. 231]. Bu səbəbdən eposun başqa dillərə çevrilməsində daha çox filoloji tərcüməyə üstünlük verilmişdir. Bununla belə, “Beovulf”un bir çox dillərə poetik tərcümələrində qədim ingilis dilinin ritmik strukturu və semantik funksiya daşıyan alliterasiya istisna olmaqla, spesifik lüğət tərkibi, leksik-sintaktik struktur və ekspressiv sintaktik vasitələr yüksək bədiiliklə reallaşdırılmışdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, eposun Azərbaycan dilinə tərcüməsi də dilimizin fonetik-ritmik quruluşunun imkan verdiyi poetik tərcümə nümunəsinə aiddir. Bu nümunədə tərcüməçi tonik vəznə yazıya alınmış poemanın orijinal mətninin fonetik-ritmik strukturunu, leksik, sintaktik, üslubi xüsusiyyətlərini bir çox baxımdan uğurlu sayıla bilən üsul və vasitələrlə tərcümə dilində verməyə nail olmuşdur.

Poemanın Azərbaycan dilinə çevrilməsində 3182 misradan ibarət orijinal poetik

mətnin adekvat misra sayını saxlamaq üçün düzgün tərcümə qəlibinin və ya vəzn ölçüsünün tapılması əsas uğurlardan biri sayılmalıdır. İlk baxışdan poetexniki məsələ olsa da, tərcüməçi dastanın Azərbaycan dilinə çevrilməsində düzgün qəlib tapmağa nail olmuşdur. Xeyrulla Xəyal özü bu barədə belə yazır: “Orijinal mətnin misralarına saıtlərin sayı baxımından bizim onbirhecalı şeir uyğun gəlir. ...6+5 bölgülü onbirhecalı şeir ...bizdə yeganə klassik ölçüdür, çünki müxtəlif sayda hecalardan ibarət iki hissənin (6+5) üzvi birləşməsi vahid ritm yaradır, bu, kərpiclərin sadəcə yan-yana, ya üst-üstə düzülməsi deyil, əsl arxitekturadır” [Xeyrulla Xəyal: 2021, s. 12]. Göründüyü kimi, tərcüməçinin fikrincə, poemanın Azərbaycan dilinə ən münasib tərcümə qəlibi onbirhecalı şeir formasıdır. Bu, təsadüfi deyildir. Onbirhecalı vəzn təkcə Azərbaycan şeirində deyil, bütün türk xalqlarının poeziyasında geniş istifadə olunan ən qədim vəznlərdən hesab olunur. Həmin vəznin Azərbaycan poeziyasında istifadə edilmiş 4+4+3 və 6+5 olmaqla iki növ bölgüsündən ikincisi, yəni 6+5 bölgüsü “Beowulf” poemasının, vurğusuz hecaların sayı dəyişə də, dörd vurğulu hecanın təkrarlanması mütləq olan bütöv misrasının bölündüyü iki yarımmisrasına arxitektonika cəhətdən əsasən uyğun gəlir.

oðþæt him æghwylc // þara ymbsittendra
ofer hronrade // hyran scolde,
gomban gyldan. // þæt wæs god cyning! (BEOWULF: m. 9-11)

Uzaqdan balina // yolu aşaraq,
Tayfalar gəldilər // boyun əyməyə
Təzimlə, töhfəylə.// Nəcib kraldı. (Beowulf: 2021, m. 9-11)

Dastanın ümumi misra sayının saxlanması ilə paralel olaraq, hər bir misrada, eləcə də bir neçə misra vasitəsilə çoxsaylı hadisələrin təqdim olunduğu fraqmentlərdə verilmiş informasiyanın əslinə uyğun saxlanması da qeyd edilməlidir. Şübhəsiz, poemanın orijinal mətninin yüksək bədii xüsusiyyətlərindən biri onun alliterativ nəzmlə yazıya alınmasıdır. Bu xüsusiyyət, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qədim ingilis dilinin fonetik-ritmik strukturu ilə bağlı məsələ olduğundan tərcümədə saxlanması mümkün olmur. “Beowulf” poemasının orijinal mətni məhz bu cəhətdən tərcümələrdə çox şeyi itirmiş olur. Tərcümənin belə mühüm poetik xüsusiyyətinə xələl gəlməməsi üçün kompensasiyaedici addım atılmalıdır. Tərcüməçi bu barədə yazır: “Eposun tərcüməsində qismən bu itkiyə əvəz kimi tərcümə mətni ciddi poetik ölçüyə salınır. Nəticədə isə yaranmış ritm qavrayışı asan olmayan və oxucudan hazırlıq tələb edən mətnin oxunuşunu yüngülləşdirir, onun estetik məziyyətini artırır” [Xeyrulla Xəyal: 2021, s.11]. Tərcümə mətninin məhz belə ciddi poetik ölçüyə salınmasının nəticəsi olaraq orijinal mətnin alliterativliyini tərcümənin bir çox fraqmentlərində görmək olur. Nümunələrə diqqət edək:

Buzu qığılcım tək işaran gəmi
Dayanıb dənizin dayaz yerində. (Beovulf: 2021, m. 32-33)

O, *sözü* qüdrətli, *sözünə sahib*,
Sözünü pozmadı, ziyafət qurub,
Xəzinə xərclədi, üzük payladı. (Beovulf: 2021, m. 76-78)

Hələlik *kükrərdi kin küləkləri*,
Kürəkən-qaynata ədavətinin (Beovulf: 2021, m. 81-82)

Əyriburun gəmi iki gün idi
Durmada *gedirdi, göyərtəsindən*
Gördülər torpağı *gəmidəkilər*, (Beovulf: 2021, m. 219-221)

Durub dəbilqəli sarayda ciddi,
Beovulf *danışdı – döymə dəmirdən*
Zirehli *paltarı parıldayırdı*. (Beovulf: 2021, m. 404-406)

Qalxanla qalxanda yağı üstünə. (Beovulf: 2021, m. 1034)

Qabil qardaşını qılıncla qətlə,
Yetirəndən bəri; ləkəli gəzdi, (Beovulf: 2021, m. 1264-1265)

Şübhəsiz, tərcümədəki alliterativlik orijinal mətndəki ilə eyni olmasa da, tərcüməçi orijinal mətnin Azərbaycan dilinin fonetik-ritmik qayda-qanunları ilə bir araya sığmayan, uyğun gəlməyən qədim alliterasiya funksiyasını saxlaya bilməsə də, bu itkini qismən alliterasiya, assonans və oxşar poetik üsul və vasitələrlə kompensasiya etməyə çalışmışdır.

Qafiyəsiz alliterativ vəzndə yazılmış “Beovulf” poeması Azərbaycan dilinə qafiyəsiz şeirlə də tərcümə edilmişdir. Bununla yanaşı, tərcümə mətnində qafiyədən istifadə edildiyi hallar da vardır:

Nə saray aqili, nə şanlı *əsgər*,
Bilər bu yük hansı sahilə *yetər*.

Səsi müğəninin gah *ucalırdı*,
Uzaq zamanlardan söhbət *açırdı*.
Dedi “Qadir necə yaratdı Yeri,
Necə düzənlərdən sular *axıtdı*.
Möhtəşəm günəşi, ayı *yaratdı*

Sonra hökm sürdü Beo Skilding
 Sevimli kralı xalqın, atası,
 Dünyanı tərək edib gedən *zamandan*.
 Şanlı idarəsi uzandı onun,
 Varis oğlu Halfden *doğulanacan*.

Başını götürüb qaçanda *ancaq*,
 Əlinin birini itirdi *qoçaq*.

Sonra da boynunu *qucaqlayaraq*,
 Nəcib sərkərdəsi Skildinqlərin,
 Öpdü gözlərindən yaş *axıdaraq*.

Orijinal mətnin özündə də bu tip qafiyələrə rast gəlinə də, onların sayı çox məhduddur. Belə qafiyələrdən ya təsadüfən, ya da xüsusi bir təsir, effekt yaratmaq üçün istifadə edilir və ənənəvi qafiyədən daha çox “samit” qafiyəsi (məsələn, *und /and*) kimi çıxış edir. Məsələn:

on stefn stigon // streamas **wundon**,
sund wið **sande** // secgas bæron (BEOWULF: m. 212b, 213a)

“Beowulf” poeması özünün ritmik-sintaktik xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Poemanın mətnində tez-tez sintaktik və ritmik fasilə üst-üstə düşür, ifadə olunan fikir misrada tamamlanmır və növbəti misraya köçürülür. Bunun nəticəsində poemanın mətni rəvanlıq, axarlıq qazanır və prozaik keyfiyyət kəsb edir. “Beowulf”un tərcüməsində qədim ingilis poeziyasının bu xarakterik xüsusiyyəti nəzərə alınmışdır. H.Zərbəliyevin qeyd etdiyi kimi, “Nitqin persepsiyası üçün onun düzgün sintaqmatik üzvlənməsi mühümdür. Əks halda nitq ya yanlış başa düşülür, ya da ümumiyyətlə başa düşülmür. Şifahi nitqdə dilin daşıyıcısı bunu mexaniki şəkildə edir. Yazılı nitqdə də bu, təbii şəkildə reallaşır. Lakin cümlənin sintaqmatik üzvlənməsinin düzgün müəyyənləşdirilməsində durğu işarələri də böyük rol oynayır” [Zərbəliyev: 2021, s.7]. Nəzərə almaq lazımdır ki, poemanın orijinal mətni misra və yarım-misralarda sözlər arasında sintaktik əlaqələrin vəzn ölçüsü ilə uyurluğu baxımından sintaqmatik üzvlənməni müəyyənləşdirməkdə oxucuya yardım edə biləcək bir parametərə malik deyildir.

Tərcüməçi həmin sintaqmatik üzvlənməni sintaqmanın bir hissəsini bir misrada, davamını isə növbəti misrada verməklə özünəməxsus şəkildə aparır, tərcümə mətninə rəvanlıq, axarlıq qazandıraraq, təhkiyənin prozaik keyfiyyət kəsb etməsinə nail olur və nəticədə poemanın orijinal mətninə sadıq qaldığını nümayiş etdirir. Bunu, məsələn, aşağıdakı nümunələrdə də görmək olar:

Və yolu göstərib dəyərli igid
 Atı döndərərək dedi bunları:
 “Daha getməliyəm, ulu Tanrının
 Rəhmi üstünüzdən əskik olmasın
 Yürüşlərinizdə; indi dənizə
 Qayıdıb keşikdə durmalıyam mən”. (Beovulf: 2021, m. 314-320)
 Sonra məğrur əsgər qəhrəmanlara
 Dedi: Yaraqlanıb siz bura hardan
 Gəldiniz geyinib polad köynəyi,
 Bu qədər ox-yayla. Mən Hrotqarın
 Carçı zabitiyəm. Başqa ölkədən
 Görməmişəm belə cəsur igidlər. (Beovulf: 2021, m.332-337)

“Beovulf” fonetik-ritmik, sintaktik cəhətləri ilə bərabər, leksik xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edən epik poemadır. Poemanın orijinal mətninin dili, epik dünya haqqında yüksək poetik üslubda məlumat verən dildir. Poetizmlər arasında leksik sinonimlər, qədim ingilis ənənəvi sözyaratma modellərinə uyğun mürəkkəb sözlər və kənniq adlanan xüsusi metaforik parafrazlar xüsusi qeyd oluna bilər. Bütün bunlar epik dünyanın *dəniz*, *gəmi*, *döyüş*, *başçı*, *rəhbər* kimi əsas anlayışlarının nominasiyasına xidmət edir. Məsələn, poemada Danların yaşlı kralı Hrotqar üçün *wine Scyldinga* (148), *Deniga frean* (271), *helm Scyldinga* (371), *eodor Scyldinga* (428), *freowine folca* (430) *goldwine gumena* (1171), *snottra fengel* (1475), *þeoden Scyldinga* (1675), *leod Scyldinga* (1653) və s. sinonim sözlər işlədilir. Tərcüməçi belə leksik zənginliyi tərcümə mətnində saxlamağa nail olmuş, Hrotqar üçün *Skilding lordu*, *Deniqa dostu*, *şanlı başçı*, *üzük paylayan*, *xəzinə paylayan*, *Skildinglərin arxası* və s. sinonim sözlərdən, *dəniz* üçün *balina yolu*, *sona yolu*, *dalğa yolu*, *gəmi* üçün *dalğa yaran*, *ayrıburun* və s. metaforik atributiv birləşmələrdən istifadə etmişdir.

Aramsız fəlakət düz on iki qış
 Sürdü, nəcib *dostu Skildinglərin*
 Dil deyə bilməyən dərdlərə dözdü. (Beovulf: 2021, m. 148-150)

Hüznlüydü *Dostu Skildinglərin*
 Qəlbi sınıq idi, tez-tez oturur,
 Şura çağırardı, plan qurardı. (Beovulf: 2021, m. 171-173).

Vendelin başçısı Vulfqar danışdı,
 Tanışdı çoxuna igidliyi, həm
 Hərbi səriştəsi: “*Skilding lordu*
Deniqa dostundan, *şanlı başçıdan*
Üzük paylayandan soruşam gərək, (Beovulf: 2021, m. 348-352)

Uzaqdan *balina yolu* aşaraq, (Beovulf: 2021, m. 9)
Bu *dalğa yaranla sona yoluyla*
Bəlaya uğramış, yardıma möhtac,
Tayfa başçısına köməyə varsın. (Beovulf: 2021, m. 200-202)

Poemanın dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərindən biri də istifadə edilmiş poetik antroponim və toponimlərlə bağlıdır. Tərcüməni çətinləşdirən əsas cəhətlərdən biri də onların tərkib etibarilə müxtəlifkomponentli olmasıdır. Azərbaycan dilində sözlərin fonetik təşkili qaydalarına uyğun olmayan *Valhteov, Vulfqar, Hardred, Eqqteov, Ekqvela, Eormenrik, Folkvalda, Dəqhrefn, Eadqils, Viqmundinq* və s. xüsusi adların poetik tərcümədə verilməsində əsas çətinlik belə adların əslini saxlamaqla yanaşı, yaratdığı tələffüz mürəkkəbliyini poetik mətnin münasib tərcümə qəlibinə və fonetik-ritmik strukturuna xələl gətirməyən ölçüyə sığdırmaqdır “Beovulf”un Azərbaycan dilinə tərcüməsində bu məsələnin həllini də uğurlu saymaq olar.

“Beovulf”un əlimizdəki tərcüməsini dəyərləndirmə baxımından bir məqamı da diqqət mərkəzində saxlamalıyıq. Bu poema, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, indiyə qədər bir çox dillərə tərcümə edilmişdir. Müxtəlif dillərə tərcümələrin orijinal mətnə münasibətini ortaya çıxarmaq üçün poemanın tərcümə üsullarının öyrənilməsi zəruridir. Həmin zərurət poetik və ya bədii tərcümənin bir sıra diqqətcəkən cəhətlərini, məsələn, orijinal mətnin tərcümə dilinin mədəniyyəti ilə əlaqələnməsi, tərcümə dilinin ədəbi-poetik sisteminə nə dərəcədə “oturması”, tərcüməçinin orijinal mətnin “yadlığını” nəzərə çatdırmaq və ya onu özünün mənsub olduğu mədəniyyətə yaxınlaşdırmaq cəhdi kimi məsələlərin üzə çıxarılmasına da yardım edir. “Beovulf”un orijinalı aid olduğu mədəniyyətin əsas əlamətlərini özündə daşdığı kimi, tərcümə mətni də çevrildiyi hədəf dilin mədəniyyət elementlərini özünə daxil edə bilər. Tərcümədə belə hallara da rast gəlmək olar.

Şübhəsiz, hər bir tərcümədə olduğu kimi, “Beovulf”un tərcüməsində də müəyyən çatışmazlıqlar vardır. Onları aradan qaldırmağa yardım edə biləcək, tərcümənin gələcək nəşrlərini təkmilləşdirməyə xidmət edəcək təkliflər də vermək olar. Bu tamamilə başqa məsələdir. Əsas olan odur ki, dünyanın məşhur dastanlarından biri Azərbaycan dilinə çevrilmişdir və həm də ilk dəfə. Tərcüməçinin ön sözdə yazdığı son qeydlər ilə desək, bu tərcümə möhtəşəm ingilis eposunu Azərbaycan dilində səsləndirməyə ilk cəhddir. Latın dilindən məşhur bir qanadlı ifadəni (*Feci quod potui, faciant meliora potentes*) oxuculara xatırladan tərcüməçi ifadənin birinci hissəsini dilimizə tərcümə edərək mesajını verir: “*Mən bacardığımı etdim...*”. Belə bir möhtəşəm əsəri Azərbaycan dilinə çevirdiyi müddəti nəzərə alıb tərcüməçiyə müraciətən səslənirik: *Fieri non potest facere meliorem in tam brevi tempore = Belə qısa müddətdə daha yaxşısını etmək mümkün deyil.*

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.I. Verdiyeva, Z.N. Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
2. Axundov A. Şeir sənəti və dil // Axundov A. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 227-357.
3. Beovulf. Anqlo-sakson epik poeması. Qədim ingilis dilindən tərcümə. Bakı: "Elm və təhsil", 2021, 144 s.
4. Xeyrulla Xəyal. Oxşarlığı görə, ancaq nədə və necə fərqləndiyimiz barədə düşünək // Beovulf. Anqlo-sakson epik poeması. Qədim ingilis dilindən tərcümə. Bakı: "Elm və təhsil", 2021, s. 9-14.
5. Zərbəliyev H. "Beovulf" Azərbaycan dilində (Ön söz əvəzi) // Beovulf. Anqlo-sakson epik poeması. Qədim ingilis dilindən tərcümə. Bakı: "Elm və təhsil", 2021, s. 4-8.
6. Abrams, M. H. & Geoffrey G. Harpham. A Glossary of Literary Terms, 10th edn. Boston, Mass.: Wadsworth Cengage Learning, 2012 // https://www.uni-bamberg.de/fileadmin/eng-ling/fs/Chapter_14/Index.html?OldEnglish_AlliterativeVerse.html
7. BEOWULF. Diacritically-marked text and facing translation. // <https://heorot.dk/beowulf-rede-text.html?fbclid=IwAR3BHX>
8. Magennis, H. Translating "Beowulf": Modern Versions in English Verse. Boydell & Brewer, 2011.
9. Tolkien. J.R.R. On translating beowulf / О переводе "Беовульфа". / Комментарии (М.Артамонова-С.Лихачева)
10. http://www.kulichki.com/tolkien/cabinet/lecture/beowulf_comment.shtml#16
Смирницкая О.А. Поэтическое искусство англосаксов // Древнеанглийская поэзия. М.: Наука, 1982, с. 171-233.

Ilham TAHIROV

ON THE TRANSLATION OF ANCIENT EPIC POEM "BEOWULF"
INTO THE AZERBAIJANI LANGUAGE

SUMMARY

The article deals with the first poetic translation into Azerbaijani of the Anglo-Saxon epic poem "Beowulf", written in Old English. The language of the poem "Beowulf" is a unique phenomenon, the main feature of which is alliteration. Alliteration is the repetition of identical or homogeneous consonants in a poetic text, giving it a special expressiveness. The distinctive nature of the alliteration in Beowulf made it difficult to translate into other languages.

Since the phonetic-rhythmic picture of "Beowulf" is built on stress, it is necessary to pay attention to the syllabic stress in root morphemes. The syllables of Old English root morphemes had different stresses, and the quantitative expression of the stress was determined by the grammatical category of the word.

In poetic translations of "Beowulf" into many languages, with the exception of the rhythmic structure of the language and alliteration, which has a semantic function, specific vocabulary, lexical-syntactic structure, and expressive syntactic means are conveyed with high artistry. The translation of the epic into Azerbaijani can be considered an example of poetic translation, allowed by the Azerbaijani phonetic-rhythmic structure. Keeping the adequate line number of the original, and finding the correct verse meter, the translator has also succeeded - with the help of means that can be considered successful - in transferring the phonetic-rhythmic structure of the epic, written in tonic meter, its lexical, syntactic, and stylistic features into the target language.

Keywords: *Beowulf, Anglo-Saxon epic, old English, alliteration, poetic translation*

Ильхам ТАХИРОВ

**О ПЕРЕВОДЕ ДРЕВНЕЙ АНГЛИЙСКОЙ ЭПИЧЕСКОЙ ПОЭМЫ
«БЕОВУЛЬФ» НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается первый поэтический перевод на азербайджанский язык англосаксонской эпической поэмы «Беовульф», написанной на древнеанглийском языке. Язык поэмы «Беовульф» – уникальное явление, главной чертой которого является аллитерация. Аллитерация является повторением одинаковых или однородных согласных в поэтическом тексте, придающее ему особую выразительность. Своеобразный характер аллитерации в эпосе «Беовульф» сделал его труднопереводимым на другие языки.

Поскольку фонетико-ритмическая картина «Беовульфа» построена на ударении, необходимо обратить внимание на слоговое ударение в корневых морфемах. Слоги древнеанглийских корневых морфем имели различные ударения, а количественное выражение ударения определялось грамматической категорией слова.

В поэтических переводах «Беовульфа» на многие языки, за исключением ритмического строя языка и аллитерации, имеющей смысловую функцию, с высокой художественностью переданы специфическая лексика, лексико-синтаксический строй и экспрессивные синтаксические средства. Перевод эпоса на азербайджанский язык можно считать образцом поэтического перевода в рамках возможностей фонетико-ритмической структуры азербайджанского языка. Переводчик смог передать фонетико-ритмический строй поэмы, написанной тоническим размером, ее лексические, синтаксические и стилистические особенности на языке перевода средствами, которые можно признать удачными. При переводе он смог сохранить количество строк адекватно оригиналу и найти правильный стихотворный размер.

Ключевые слова: *Беовульф, англо-саксонский эпос, древнеанглийский язык, аллитерация, поэтический перевод*